

борів мирових суддів по деяких повітових земствах. Як відомо, з нового року по деяких українських губерніях починає функціонувати зреформований місцевий суд, причім мирові судді вже не призначатимуться від міністерства, а вибратимуться місцевими людьми. Подекуди (напр., у лубенському повіті) такі вибори вже й відбулися, причім здебільшого обрано поступових кандидатів. Власне кажучи, це й не диво, бо й серед сучасних діячів націоналістичного курсу трудно знайти людину з освітним цензом, потрібним для посади мирового судді. Але, при бажанні конче провести на посаді мирових суддів „своїх людей“, земські збори могли б знайти який-небудь вихід з скрутного становища. До чести наших земців треба сказати, що вони таких виходів не шукають і без вагання віддають свої голоси поступовим кандидатам.

Коли отже не чуємо на сьогорішніх осінніх земських зборах особливо яскравих нових слів коли не бачимо, щоб на них порушувались особливо хвилюючі й пекучі питання, інтересні для ширшого загалу, коли, скажемо виразніше, не чуємо розмов не тільки про реформу, але й про реформи,—то зате не спостерігаємо й явно-реакційних виступів і постанов. Загальний характер теперішніх земських зборів — діловий, помірковано-поступовий. Можна було б вимагати чогось крашого, але де-кого, може, потішить і те, що не бачимо чогось гіршого.

вимагав особливої, сказати б, коректності навіть до ворога і знов же його принцип—„чиста справа вимагає чистих засобів“ належав до тих, в яких він ніколи й нікому не поступався. Тим то його органично одвертало од таких засобів, на які пускався де-хто з революціонерів, як напр. піддурування селян „золотими грамотами“ (відома „Чигиринська справа“); тим-то він був і проти терору, як системи в боротьбі з агентами уряду; тим то він висловлювався проти того, щоб затягати в активну боротьбу студентську молодь, її руками добуваючи те, про що на його думку мусіли дбати тільки дорослі громадяне „батьки“, а не „діти“. Нарешті Драгоманов дуже добре бачив, що ніяка робота на соціально-му грунті не можлива доти, поки нема елементарних прав політичних, і через те він завжде доводив, що повинно насамперед дбати про політичну волю, щоб мати грунт і змогу для дальшої роботи. Оці кардинальні погляди Драгоманова йшли наперекір тим, що панували в тодішніх революційних та емігрантських гуртках, і більш або менш гостра полемика між ними в пресі за-кінчилася тим, що Драгоманов опісля цілком розійшовся мало не зо всіма російськими революціонерами, опріч одного хіба Кравчинського. В боротьбі з ним та його поглядами ворожа сторона не перебірала в засобах і вже тоді кинуто було те обвинувачення що до „Вольного Слова“, яке підняв останніми часами д. Богуварський тільки що тоді підозріння зачіпали навіть особисту чистоту Драгоманова, як зробив був, напр., Черкезов у своїй інсінуаторській брошюрі „Драгомановъ изъ Гадяча“. Нема чого й загадувати, що таке ворогування з людьми, з якими наш діяч мав багато спільногого що-до останньої мети, дуже боліло Драгоманова. З його листування видно, що всі ті сварки в емігрантських гуртках, ті інсінуації, які ми щедро обкідали його там, дорого коштували йому, тим більше, що він ясно бачив помилки своїх супротивників і застерігав проти непевних і шкодливих для справи вчинків, а за те стрівав саме ворогування й дрібні шпильки ображеного самолюбства та напади на чисто особистому грунті. „Росказувати гайдко“, — писав якось сам Драгоманов про ті стосунки *), і справді перечитуючи його оповідання згодишся з тією прикрою оцінкою, яку він робить емігрантським гурткам. Правда, ще за життя Драгоманов мав в велику втіху, якої рідко кому доводиться зазнати, почувши таку оцінку з того табору: „сознательно или безсознательно, охотно или затяжно, русские революционеры почти всей своей массой идут по тому пути, который Драгомановъ предвидѣлъ и не переставалъ указывать съ первыхъ же дней своего появленія за границей**). Але ці слова належали Кравчинському, що з усіх найближче стояв до Драгоманова й не брав участі в тому поході проти його. А як же інші?

*) М. Драгоманов—листи до Івана Франка і ін. 1881—1886. Львів, 1906. Стор. 133.

**) М. Павлик—М. П. Драгоманов, його ювілей, смерть і т. д. Львів, 1906. Стор. 86.

Драгоманов на еміграції.

I.

Хто знає хоч у загальних рисах біографію Драгоманова, хто читав його твори—той повинен пам'ятати про стосунки його до визначних революційних діячів російських того часу, як і взагалі до всього революційного руху. І в „Громаді“ і в російських своїх працях Драгоманов дуже часто торкався програми й тактики російських революціонерів. Ставлючись до них взагалі прихильно, він разом з тим світогляд іхній та вчинки перепускав через призму досить гострої критики, особливо на тих пунктах, де бачив їхні помилки або те, що вважав за помилки. До таких безборонних пунктів у революційній теорії й практиці він зачислив у першій лінії централізм, де-яку нерозбірливість що-до засобів у боротьбі та нехтування так званої політики, до якої перші російські соціялісти мали якусь органічну огіду. Що до першого пункта, то відомо, що Драгоманов як стояв за федералізм у державному житті, то так само на принципах федеральних засновував і соціялістичну діяльність, одводячи разом з тим величезне місце національним домаганням і потребам. Відомий його афоризм, який не раз зустрінемо в його творах: „радикал, який на Україні не став українцем, а українофіл, який не став радикалом—щетильки не додумалися до кінця“ *); відомо також, яку вагу надавав він „плебейським“ мовам у справі пропаганди визвольних ідей. На пункти засобів у боротьбі Драгоманов завжде

*) „Громада“, т II, стор. 583.

■ Питання надзвичайно цікаве і через те можна уявити, з яким почуттям побачив я у „Вѣстникѣ Европы“ (кн. X) спомин про Драгоманова Л. Дейча—одного з тих, що були йому колись непримиреними ворогами. Одразу перечитав я ті спомини („М. П. Драгомановъ въ изгнанії“) і—згадалися мені знов цитовані довіру слова Кравчинського. Так справді було: „сознательно или безсознательно, охотно или затыкая уши“—навіть вороги Драгоманова дійсно йшли тим шляхом—який він показував їм. Теперішні спомини л. Дейча, що колись належав до тих, хто „затикав уші“, як найкраще доводять це, і через те варто на споминах його докладніше спинитися.

Сергій Сфемов.

5. Було сказано курію середньої земельної власності.

6. У «Гарячій» генеральній буде мати трьох членів краєвого видду на після засідання відповідно курію з правом „veto“.

7. Ука з компромісом і опозиції буде чинено справу позитиву, як і двох інших обшарів, а не залишити до справ виборчої реформи.

Отцім своїм становищем український соймовий клуб домагається змін в компромісовім проекті, вироблених в попередній соймі в трьох напрямках: 1) В напрямі збільшення політичної сили українського народу в краю. Стоді належать домагання: щоб українська репрезентація творила 33% в процесілого сойму; щоб на 8 членів краєвого видду було 3 українців; щоб українська репрезентація творила національну курію з правом „veto“. 2) В напрямі демократизації виборчого права до сейму. Сюди належать домагання: щоб репрезентація великої земельної власності відповідала податковій сили великої земельної власності в краю; щоб не творили курію середньої земельної власності; щоб не заводили плоральністі і пропорціональністі. 3) В напрямі обмеження впливу тепершнього сойму на майбутній устрій краю. Сюди належать домагання, щоб тепер не переводити реформи закону про повітові ради і про становище великих земельних власників у громаді, реформи, якими польські поміщики хочуть забезпечити собі своє становище, тільки ставити справу тоді реформи новому соймовому вибраному на нових основах.

Від того, як поставиться правителство до цих домагань українського соймового клубу і чи вдастся йому примусити поляків покинути своє не-примирене становище що до українських домагань, — залежить наближчі події в австрійському парламенті.

М. Лозинський.

Драгоманов на еміграції.

ІІ.

Перехолімо тепер до того, що оповідає д. Дейч про Драгоманова. Почув з загальній характеристики.

З Драгоманова, як це не рідко можна спостерегати за писемниками з живим, „боївим“ темпераментом, зовсім інша людина була в приватній, інтимній розмові і зовсім інша в своїх творах. У розмові всі знаходили його м'яким, толерантним: з ним можна було відійти про найкінчічні, найгостріші питання, не тільки не винеси сячі відіїважного слілу, але, навпаки, маючи його за временного розмовника. Не те почував до хто з вас, читаючи його писання: в них він верідко бував причіпливим, несправедливим, іноді виступав з усюками обвинуваченнями проти людей, що не так, як він, думали зачіпав і винних і невинних¹. („Вістник Европи“, 1913, кн. X, стор. 221). Писання Драгоманова загальном відомі, і кожен може сам перевірити, чи спирається тає враження, яке „де хто з нас“ виноси, читаючи ІХ. Нам цікавше тепер не це, а те, що д. Дейч говорить про свою особистість стосунки з Драгоманом. Його враження складається з тим, що ми знаємо про Драгоманова з інших джерел. Так, вебічний Житецький в розмові зо мною висловився був: з Драгоманова був „зарантельний“ чоловік: він просто зачаровував розмовника своєю дотепністю, універсальним знанням та широким світоглядом, увагою до громадських справ... Треба заважити, що ізучи за кордоном, д. Дейч був настроений проти Драго-

манова. Д. Дейч жив до того в Київі як чув про діяльність Драгоманова як професора, співробітника „Кіївського Телеграфера“² і члена підівдано західного відділу географічного товариства — і цю діяльність уважав за „шкодливу“ на погляд тодішньої революційної молоді в Драгоманова був „ліберал“ і „хокхоман“, людина отже по-дівдіно шкодлива, „зрешті реакціонер“ (стор. 204, що звісно, з аудімі на ім'я непотрібними прізвищами) з української етнографії одбивав посту- пову молодь до „едині наступній“ каристності справи — загальні російські революційні рухи³. Цього погляду на Драгоманова, як на „шкодливого ліберала“ не західило ні ті, що Драгоманова виникнуло з університету з 3 му пункту⁴, ні добра про його думка Кравчинського, Клеменца, Аксельродь я інших людей високо-інтересних у революційних сферах. Навпаки, величезний вплив Драгоманова на емігрантські круги, українського видання, що коннуювали з русійською революційними і перетягли молодь до української справи, нарешті його „чисто коїс: іntuїціонне вчіглья“, які він проводив у революційних виданнях, як „Община“, — усе це Дейчові і його товаришам здавалось „не тільки въ вищеш степени страньмы, но даже огорчительныи и обидимыи“. „Бувши неприміреними бакунистами, що відкладали всієї політичні установи, ми — згадує д. Д-йт — не розуміли й обурювались, баччи, що редакція анархичного органу пускає до себе таку жахливу ерес. Тє, що Драгоманова терпіли наші однодумці, нам здавалось просто таки „воздутительныи“ і „преступнист“ (—стор. 206). І нові члені еміграції, з Дейчом і Стефановичем на чолі, починають боротьбу проти такого шкодливого чоловіка.

А там часом перша я зустріч з ним показала, що ця людина зовсім не укладається в ту схему, що собі склали непримірені члени еміграції. Д. Дейч виразно каже, що перші враження з особистих стосунків з Д. Драгоманом були наїзничайно приємні; опір одного випадку, коли Драгоман гостро висловився проти пілітального терору з приводу убивства шефа жандармів в Мезенцові (убийство съ подготовкою шансово для собственного спасенія онъ всегда будеть считать б'зечстнымъ дѣломъ⁵, —стор. 208). д. Дейч не говорить зовсім про якість прикроїть під час особистих своїх аустрійців з Драгоманом. Навпаки. „Пам'ятаю, — пише д. Дейч про одну з розмов і як-раз після ворожого про Драгоманова виступу — що ми разомовляли наїсці-нійшими і добро душним тоном, хоча розмова торкалась найбільш драконівих для нас із ним справ. Ми, здається, ні в одноному пузі не доходили до згоди, а проте під час розмови Драгоманов зробив нас на найкраще враження. Відслоняв його чули ми ширість; не бло в йому ані трохи якогось удавання („онсовки“) або бажання підробитись під розмовника, показати себе більш радикальним, більш країнним, аніж він справді був. Навпаки, він не вагався висловлювати думки, що нам, країні революційно тоді заправленим юнакам, могли здаватись занало поміркованими або як то просто реакційними. Драгоманов не п-лікітавуєв: що думав, та й говорив. А думав він по своему оригінально, не так, як усі лу-мали. Часом могло навіть здаватись, що він умисне висловлює по крововані погляди, щоб не бути схожим з усіма здобути славу оригінальної людини. Але, прислухавшись добре до його слів, та інтонації його голосу, легко було п-реконатися, що це не так (стор. 211). Далі д. Дейч дає гарну і в загальніх рисах спрavedливу характеристику поглядів Драгоманова, як соціаліста федераціста та орігінального заціоналіста-українця, що у всьому був „своєобразним“ і щовсі наперекрітим поглядам, що пальчива в емігрантських гуртках, а особливо серед молоді. Тоді погляди його д. Дейчові здавалися „політичним противоречієм соціалізму“. „Иого запевнення, що ми властиво пра-димо політичну боротьбу, —каже д. Дейч, — доволіли нас мало не до лютості („б'зенштат“). Дальший хід нашого революційного руху показав, що правда його була, а не наша“ (стор. 223). Але тоді цього ще не бачив автор спочинків і раз був зробив навіть спробу перетягти Драгоманова на свій бік, переконати його, що він помільється. „Як од старшого соціаліста, що знає більше за нас, — говорить йому д. Дейч, — ми маємо право на вас вимагати, щоб ви нам показуєте, що нам треба робити для успіху соціалістичного руху в Росії. А за місце того у ваших російських друкованих писаннях заходимо саму пропозицію, що громадянство повинно зановоювати політичну волю, яка нас стільки цікавить як і торішній с-р. А нам, молоді, ви властиво кажете: „сидіть за книжками й не втурчайтесь, — ще не ваше діло“, і кожен нам ступінь, усі наші силування, щоб зробити користь рідному краєву, — силування, що багатою коштують великі мук і стражданні, ви критикуєте за-за-за й вороже“ (стор. 224). Відповідь Драгоманова на ці жалі та нарикання можна вгадати й не переказуючи й. бо вони містяться усіх їх публіцистичних працях; перетягти його на свій бік д. Дейчеві не пощастило. Суперечності лишилися такими, як і були, незабаром виявився в криптиці „Громади“, що написав д. Стефанович в „О'шинні“⁶). Проте особині стосунків були й по тому сама приязнь й порвались тільки, як каже д. Дейч, у літку 1910 року. До того епізоду д. Дейч обіцяє ще вернүтися в своїх дальших спомінах, і до того часу ми оділакмав докладчіший розгляд агаданих непорозуміннів по тим матеріям, що лишив сам Драгоманов. Тепер же цікаво спинисти на тону, який вплив він мав на еміграцію в її цілому й на поодиноких землях неї людей.

Сергій Ефремов.

По Росії.

— С.-г. інститут на Уралі. Головне управління хліборобства і землеустроїства повідомлює цими дніми пермську городську управу, що воно хоче відкрити на Уралі сільсько-господарський інститут. Поки що не намічено місце, де саме має бути інститут. Пе-

¹) Про це реченою Стефановичем Драгоманову в одній з літніх тацт: дяді (Стефанович) написав реченою на „Громаду“, де все перебрехав і поганішими трохи (по моєму показанню) написав в „Общині“, — М. Драгоманов. — Лиці до Ів. Франка і нн. 1881—1886. Стор. 131—132.

при кожній з цих двох систем — громадській і адміністративній, — та не може й бути мови про те, що в першім випадку наслідки будуть і рясніші, і корисніші.

Так треба було б організувати перепис з погляду можливого ідеалу. Нема чого й казати, що урядові такий ідеал і вві-сні не вважається. Треба отже, щоб саме громадянство близче зацікавилося цею справою й, поки не пізно, довело до відомості уряду про свою бажання. Необхідна, таким чином, систематична кампанія з боку товариств, преси, представників науки й місцевого самоурядування на користь цеї справи. За успішний наслідок цеї кампанії не можна, звичайно, поручитися, але це не підстава для того, щоб наперед одмовитися від справи.

Драгоманов на еміграції.

III.

Переходячи до того, який і в чому виявився вплив Драгоманова на еміграцію, повинен буду насамперед зазначити, що в цьому разі посвідчення д. Дейча вважаю за особливо цінні. Автор споминів належав тоді до найактивніших ворогів нашого вченого й публіциста і, значить, звертав пильну увагу на все, що з його погляду було в поглядах і діяльності Драгоманова негативним; оте давнє упередження й ворожнеча, хоч і в змішаних дуже формах, виразно пробивається й тепер у тому, як ставиться д. Дейч до Драгоманова. Це все одбилося в споминах д. Дейча тим, що він дає іноді таке пояснення фактам, якого жадним чином не можна приняти, коли додержуватись нехібних документів, тобто творів самого Драгоманова. Так, напр., у справах про вбивство Мезенцова та про участь студентства в політичній роботі Драгоманов ніби-то був одмінів своє попереду негативне становище: «довідавшись, — каже д. Дейч, — про ім'я збійці ген. Мезенцова, він *москви* признав, що помилився» (стор. 218); про участь молоді він, правда, не мовчав у розмовах, але — додає д. Дейч, «почувався, що він змагається тільки ради годиться» («для форми»), щоб не зразу здатися» (стор. 211). Що Драгоманов не тільки не змінив своєї думки про політичні вбивства й т. і. — це показують усі його публіцистичні твори, написані по тому, як він ніби то почав інакше думати, хоча «для годиться» й сперечався в приватній розмові. Переглядаючи II том паризького видання політичних творів Драгоманова, ми знайдемо чимало спеціальних трактатів про терор і про участь молоді в політиці *) і скрізь у них Драгоманов

стоить на тій самій позиції, з якої він у цих питаннях ніколи не сходив. Та не й не могло бути інакше, бо ці погляди Драгоманова не були випадковими, а виходили з усього його світогляду й оперті були на цілий ряд теоретичних і практичних аргументів.

І от не вважаючи на цю не зовсім і тепер ще справедливу в споминах д. Дейча оцінку Драгоманова, тут ми знаходимо силу фактів, що показують який вплив мав він на еміграцію. «Драгоманов», — пише д. Дейч, — «безперечно мало не всіх емігрантів переважав розумом і освітою, то й не диво, що в російській колонії він грав тоді трохи не першу роль. Ця роль мало чим одрізнялась од тієї, яку не за довго перед тим грали в еміграції Бакунін і Лавров. Правда, Драгоманов не мав ще своєї „школи“ й наслідувачів серед російських вигнанців; але все ж таки авторитет його був дуже великий і, як відко було, все зростав» (стор. 206). Тим-то Драгоманов, як свідчить зараз же д. Дейч, мав „величезний вплив“ на гурток, що видавав тоді „Общину“, і тільки через це „Община“ стояла за федералізм, а не за Бакунінську анархію. Навіть пізніше, коли тодішні бакунінці перетворилися вже в „чернопередельців“, то орган Іхній „Черний Передъль“ виходив з маркою органа „соціалістів-федералістів“, знов же під безперечним впливом Драгоманова. Федералістичні ідеї взагалі перейшли до російських соціалістів усіх фракцій од його, після тієї гострої критики, якій піддав Драгоманов централістичні погляди своїх російських товаришів. Так само величезний і добрий вплив мав він і в тактичних питаннях. Всякі негарні способи боротьби, як вигадування небувалих комітетів, одурювання, все взагалі, що тоді звали „нечасвінною“, розвивалося об ясний і твердий принцип Драгоманова — „чиста справа вимагає й чистих способів“. Росіянин, додає д. Дейч, змагається з ним, „але в душі ми не могли не призватися, що правда безперечно його“ (стор. 226).

Оцими виразами, що „правда була його, а не наша“ буквально усійно сторінки споминів не дуже й тепер прихильного до Драгоманова автора. „Велику політичну прозорливість, та ще й послідовність соціаліста“ (стор. 222), мовляв д. Дейч, виявив Драгоманов у питанні про політичну боротьбу, про сектантство російських революціонерів, про заслуги й ролю німецької соціал-демократії, хоча ці погляди тоді ловодили д. Дейча й його товаришів до лютості. „Дальший хід нашого революційного руху показав, що його була правда, а не наша“ (стор. 223), — не раз доводиться призначатися д. Дейчеві і в його устах ці слова мають тим більшу вагу. Між іншими Драгоманову належала ідея періодичних зібранин, на яких дебатувалися всякі питання революційної програми й тактики і перші зібранин одбувалися навіть у його помешканні. Роля

*) Не називаючи всіх трактатів Драгоманова на ці теми, заважу тільки, що однаково відповідь поглядів його ясно показана в відповіді на рецензію д. Стефановича („Українська „Громада“ в рецензії г. Стефановича“), тобто як раз у найближчій до даного випадку праці. Во ж д. Стефанович висловлював те саме, що взагалі молоді емігранти говорили тоді проти Драгоманова.

Драгоманова на цих зібраниях, — за-
значає тепер д. Дейч, — була безпе-
речно позитивна і, згадуючи про це
тепер, не можу не подякувати йому
за неї" (стор. 216). Правда, д. Дейч
иноді силкується зменшити цей вплив
Драгоманова, але робить це так, що
безсторонній читач ніяк не може
пристати на його оцінку. Так
згадуючи боротьбу Драгоманова проти
централізма й за депентралізацію та
вживання народних мов у політичній і
культурній діяльності, д. Дейч до-
дає: „Життя неначе б то оправдало
погляди Драгоманова, але я все ж та-
ки думаю, що в цьому питанні він був
більшим за нас утопистом: він вимагав,
щоб зараз братися за те, що можна
було робити згодом, коли зросла опо-
зиція на силах і одмінилися обстави-
ни,—два десятиліття по тому. Та ще
й тепер не справдилися зовсім усі то-
дішні вимогання Драгоманова" (стор.
213). Ці слова, наперекір самому авто-
розві, показують тільки, яку дійсно ве-
личезну політичну прозорливість мав
Драгоманов, опередивши цілими деся-
тиліттями хід громадського розвитку й
поставивши тоді на порядок дня ті
справи, які тільки тепер, та й то не
зовсім, завоювали собі загальне при-
знання. І коли б російські революціоне-
ри нетратили були свої сили на бороть-
бу з цими справедливими поглядами,
то безперечно швидче і лекше дійшли
б до того, що тепер самі вважають за
правду.

І все-таки, не вважаючи на цю бо-
ротьбу і, можна сказати, в процесі її,
Драгоманов на всіх пунктах програми
і тактики мав величезний вплив на
своїх антагонистів. „Сознательно или
безсознательно, охотно или затыкая
уши, russkie революционеры почти всей
своей массой идут по тому пути, ко-
торый Драгомановъ предвидѣлъ и не
переставалъ указывать съ первыхъ же
дней своего появленія за границей".
Ці слова з дружніх уст тепер ми по-
чули із уст ворожих. І це може най-
коштовніша прикмета в цікавих спо-
минах д. Дейча.

Сергій Єфремов.